

ВОБРАЗ-СІМВАЛ КАНЯ – АБАВЯЗКОВЫ ЭЛЕМЕНТ БЕЛАРУСКАЙ КАЗАЦКАЙ ПЕСЕННАЙ ТВОРЧАСЦІ

Л.М. Нямякова

Беларускі дзяржаўны эканамічны ўніверсітэт,
Бабруйскі філіял, golovkina75@mail.ru

Шырокае распаўсюджанне казацкіх песень практычна па ўсёй тэрыторыі Беларусі тлумачыцца першы за ўсё сацыяльна-палітычнымі ўмовамі сумеснага пражывання беларусаў і ўкраінцаў у адзінай дзяржаве – Рэчы Паспалітай і з’яўляецца прыкладам фальклорных сувязей усходнеславянскіх народаў. Як справядліва адзначае А. Марозаў: “<...> апавяданні людзей і народная гаворка аб незалежным земляробе, непасрэдным ўдзел беларускіх сялян у казацкіх вайсковых дзеяннях супраць улады служылі пажыўным асяроддзем для ўтварэння арыгінальнага пласта беларускай народнай песні аб казаку” [13, с. 82].

У гісторыі любога грамадства вайна разглядалася першым чынам як няшчасце, але для казацкага светаразумеўня яна мела цалкам іншы сэнс. Акрамя таго, казацтва захавала супольную ўласнасць на зямлю, і таму традыцыі казачага побыту насілі патрыярхальны, глыбока антыгаспадарчы характар. Вайна для казака не толькі няўхільны момант быцця, але і звычайны стан, суровае выпрабаванне і ініцыяцыя (лат. – першы крок у якой-небудзь справе): “*Падняліся // Да казачанькі // Ё паход на ватагі. // А за імі ды маёнтакі // Агнём запалалі*” [3, с. 39]. Беларускія прыказкі сведчаць: “*Не навіна казаку вайна*” [14, с. 504]. Сустрэкаецца сюжэт, які апавядае пра ўстойлівасць, адвагу казака, які ў бітве атрымаў пяць ран, але не даў сябе перамагчы і вярнуўся дадому: “*Ох ты, маці мая матушка, // Ні сам я ківаюся, – // Упаіў мяне татарскі сын: // Тром ножыкам вараўскім, // А чацьвёртай шабляй вострай, // А пятай – куляй протай*” [3, с. 34-35]. Паважалі казакі адважных і мужных. Так захаваліся беларускія песні пра мужнасць Сцяпана Разіна: “*Мяне пушачка не заб’ець. // Мелка ружачка ня возьмець.*” [3, с. 39].

Да цэнтральных ідэй, якія вызначаюць сутнасць казацтва, адносіцца архаічнае атаясамленне мужчыны і ваяра. У паняцце казацкай культуры ўваходзіла нашэнне зброі, якая служыла характэрным атрыбутам вольнага чалавека. Вядома казацкае правіла, звычай: пры кароткачасовых прывалах ніколі не здымаць зброі, не распрагаць каня: “*Німа в світи так нікому, // Як козаку молодому. // Нігды с коня ні ссядае, // Лучка с пличка ні здымае. // С сидла ножок ні виймае...*”; [5, с. 3] “*А я тебе, мій Нечаяю, не убезпечаю: // Держи коня в сідлі для свого звичаю! // ...Держи собі шабельку та під опанчею*” [9, с. 124]. Гэта было патрэбна для таго, каб ворагі не змаглі застаць ваяра знянацку.

У песнях заўсёды побач з казаком знаходзіцца яго верны сябар – конь. Найбольш раннія з вядомых археолагам малюнкаў каня зробленыя ў трохтысячным годзе да нашай эры. У міфалогіі шматлікіх народаў ён з’яўляецца важным вобразам шэрагу бажастоў. На ім перамяшчаліся па небе багі і героі Старажытнай Грэцыі. У старажытнасці конь вельмі часта з’яўляўся атрыбутам раскошы і дастатку, а для працы выкарыстоўваліся валы і аслы. У Бібліі коні згадваюцца і як вобразы духоўнай і зямной сілы пад кіраваннем Божым. Напрыклад, у “Адкрывенні святога Іаана Багаслова”: “6:2. Я зірнуў, і вось, конь белы, і на ім вершнік, які мае лук, і дадзены быў яму вянец; і выйшаў ён як пераможны, і каб перамагчы. // 6:3. І калі Ён зняў другую пячаць, я чуў другую

жывёліну, якая гаварыла: ідзі і глядзі. // 6:4. І выйшаў другі конь, руды; і таму хто сядзіць на ім, дадзена ўзяць мір з зямлі, і каб забівалі адзін аднаго; і дадзены яму вялікі меч. // 6:5. І калі Ён зняў трэцюю пячаць, я чуў трэцюю жывёліну, якая гаварыла: ідзі і глядзі. Я зірнуў, і вось, конь вараны, і на ім вершнік, які мае меру ў руцэ сваёй. // 6:8. І я зірнуў, і вось, конь бледны, і на ім вершнік, якому імя смерць; і пекла ішло за ім, і дадзена яму ўлада над чацвёртаю часткай зямлі – забіваць мячом і голадам, і морам, і звярамі зямнымі” [4, с. 279]. Асаблівае значэнне ў славянскіх уяўленнях мела масць каня: белы (залаты) конь быў атрыбутам Госпада Бога, дабра (белы вершнік – ясны дзень), чырвоны конь азначае гарачку, хваробу, чорны (сівы) – смерць (чорны вершнік – увасабленне ночы). Каляровы код каня ў беларускіх казацкіх песенных тэкстах таксама выклікае ўстойлівыя асацыяцыі. Звычайна сустракаецца вобраз каня “*вараненькага*”, які вязе вершніка на вайну, на пакуты, на смерць. Меньш выкарыстоўваюцца эпітэты “*конік белагрывы*” [15, с. 165], “*конь буланенькі*” [15, с. 182], “*сівы конь*” [15, с. 183].

Звесткі аб міфічных конях існуюць у славянскай міфалогіі, у індаеўрапейцаў і народаў Цэнтральнай Азіі. Паводле старажытных японскіх павер’яў, конь валодае ахоўнай магічнай сілай: падчас традыцыйнага шэсця “Белых коней” лік іхні – тройчы сем – таксама меў магічнае значэнне. У славянскай міфалогіі конь – адна з найбольш ушанаваных жывёлін, часцей за ўсё – сябар чалавека. У казаках – добры дарадца, істота разумная і верная. У казацкіх песнях, конь – пастаянны суразмоўца.

Пасля вынаходніцтва агнястрэльнай зброі, калі сталі непатрэбнымі цяжкія рыцарскія даспехі і магутныя марудлівыя коні, спатрэбіўся не толькі хуткі і больш манеўраны конь, але і такі, які мог бы на ўсім скаку развярнуцца, адскочыць, устаць на дыбкі, засланіць сабою гаспадара: “*Ой, там мілы // на коніку раз’язджае, // Пад ім конік, // Як сокал, лятае*” [15, с. 231]; “*Ой, заплача, мая маці, // Заплача, заплача, // Як мяне маладога // На кані забача*” [2, с. 183]. Жорсткасць бітвы характарызуецца хуткасцю каня: “*Конь бяжыць, зямля дрыжыць*” [10, с. 81]. Конь – папличнік і адданы сябар казака: “*Ішло войска казацкае. // Папераду войска конік бяжыць, // А на коніку казак сядзіць.*” [2, с. 188]. Ён дапамагае яму ў баях і папраўляе, калі той памыляецца: “*– Адпускаю цябе // Толькі не аднога, // Да ўручаю табе, ой, // Каня варанога. // Каня варанога, // Залато сядзельца*” [15, с. 140]. Цікавы той факт, што вершнік на кані, які перамагае змея, – адзін з найбольш старажытных малюнкаў славянскіх міфалагічных герояў. Конь – вельмі чулая жывёліна, якая адчувае як радасць, поспех, так і смутак, гора свайго гаспадара: “*Стагналі конікі, // Казака везучы...*” [2, с. 181]. Ён прадчувае і хвалюецца перад будучым цяжкім выпрабаваннем, прадказвае будучыню і ведае ўсе таямніцы свету. Ва ўкраінскай фразеалогіі конь выкарыстоўваецца таксама як сімвал упэўненасці і працавітасці. Без яго немагчыма ўявіць казака ні ў мірны, ні ў ваенны час. У песнях конь паказаны верным таварышам: “*Пад калінаю казак ўбіт ляжыць, // Над казаком сівы конь стаіць*” [15, с. 188]; “*Над ім конь вараны стаіць, // Капыцікам да зямлю кроіць, // Свайго пана паціху будзіць: // – Устань, пане, бо ўжо доўга спіш, // Ідзе войска незмяротнае-незлічонае, // Цябе, пана, да насмерць заб’юць, // На мне, коню, сядуць паедуць*” [15, с. 184]. Конь стаў сімвалам волі, вернага сяброўства, адданасці і гатоўнасці да самаахвярнасці: “*Ой, ты конь, ты мой конь, сябар – таварыш баявой*” [12, с. 15]; “*– Па чаму ж ты, мая міла, знаеш, // Што я цябе пакінуці маю? // – Ты часта да стаенькі ходзіш, // Часта каню аброк носіш*” [15, с. 157]. Без каня казак адчуваў сябе сіратой, з ім дзяліў ён хлеб і начлег, аб чым сведчыць прыказка: “*Конь ды ноч – казаковы таварышы.*” Да каня былі асаблівыя адносіны: у ім увасабляўся гонар, слава і ўсё шчасце казака: “*Ой, коню, мій вороненькі, як крлата птуця. // Чого нам із тобою, чого нам журыця...*” [12, с. 14]. Неаднаразова ён ратаваў жыццё свайму гаспадару, насіў у агонь і выносіў з агню: “*Конь баявой усяго даражэй, // І ты, мой сын, ім шануй; // І лепш еш сам паплошэ, // А коня ў холе ўтрымоўвай!*” [9, с. 217]; “*Сьпіўся казак, сьпіўся // Зь дарожаньку зьбіўся // Вараному каню // На грыву схіліўся*” [11, с. 35]. Як вынікае, конь з’яўляўся ўвасабленнем такіх рысаў характару, якія больш за ўсё шанаваліся сярод казацтва.

У час смерці казака ролю вешчуна трагічных падзей часта адыгрывае верны таварыш – конь: “*– Ой ты, конь вараны, // Друг-таварыш мой, // Не пакінуў мяне // У чужой старане*” [15, с. 180]. Забіты наказвае яму: “*– Мой ты конік, мой вараненькі, // Парві повад ты шаўковеькі, // Бяжы да дарожкаю, // Дарожкаю да шырокую, // Шырокаю да далёкаю. // Прыбяжыш ты да вароцейкаю, // Стукні-грукні капыцікам*” [15, с. 184]. Вельмі часта казак просіць свайго каня паведаміць пра смерць, што той і робіць, распавядаючы іншасказальна, нібы пра вяселле, з удзелам розных дзеючых асоб вясельнага абраду: “*Не кажы ты, што я ўбіт ляжу, // Кажы, кося, – ажаніўся, // Край Дунай да пасяліўся. // Былі сваты – зямлі дубы, // Былі свашкі – марскія пташкі, // Былі дружкі – беляя ручкі, // А жоначкі – да й галіначкі, // Сырой зямлі з магілачкі*” [15, с. 184]. Вестка

аб смерці ўяўляе сабою ў такім сюжэце выкарыстаную яшчэ ў “Слове пра паход Ігаравы” метафару. Вось толькі адзін прыклад дыялога каня з маці казака: “– *Што ж у яго за сваты былі? // – Былі ў яго сваты – зялёныя дубы. // – Што ж у яго, коню, за музыка быў? // – Быў у яго музыка – зялёны явар. // – Што ж у яго, коню, за сванька была? // – Была ў яго сванька – чырвона каліна. // – Што ж у яго, коню, за дружкі былі? // – Былі ў яго дружкі – белы бярозы. // – Што ж у яго, коню, за млада была? // – Была ў яго млада – арабіначка, // Ў чыстым полі да магілачка*” [15, с. 185]. Сустрэкаюцца матывы жаніцьбы казака з самой смерцю: “*Та сирая земля – // Ото теца моя. // Я в неі за зяця*” [13, с. 289]. Выкарыстанне вобраза-сімвала супастаўлення “вяселле-смерць” з’яўляецца асновай успрыняцця людзьмі гэтых з’яў як пераходу чалавека ў нейкі новы, іншы псіхалагічны стан. За трагічную вестку конь асацыіруе на сябе негатыўныя, нават варожыя адносіны з боку маці памерлага: “– *Каб це, кося, ваўкі з’елі, // Каб це, кося, разарвалі! // ...– Каб це, кося, агонь спаліў, // Каб це, кося, пярун забіў!*” [15, с. 194]. Але баявы конь упэўнена адчувае сябе нават у самых страшных абставінах. Згаданыя тэарэтычныя палажэнні даказваюць прыказкі і прымаўкі: “*Казаку конь сябе даражэй.*”; “*Без каня казак усюды сірата.*”; “*Казак без каня, што салдат без стрэльбы.*”; “*Казак галодны, а конь яго сыты.*”; “*На каня не нагайку пакунай, а авёс*” [6, с. 81-82].

У зборніку М. Федароўскага змешчана песня пра параненага і паміраючага ад ран улана, які аддае наказ свайму вернаму вараному каню. Конь выконвае загад гаспадара і сустрэкаецца з маткаю і жонкаю ўлана. Важным акцэнтам у песні з’яўляецца адлюстраванне ласкавых і спагадлівых адносін жонкі да каня: “*За грываньку ўзяла, // На стаеньку павяла, // Аўса і сена дала*” [17, с. 74].

У зборніку фальклорна-этнаграфічных матэрыялаў Р. Родчанкі можна сустрэць сюжэт смерці каня ў бітве. Карыстаючыся вобразнымі прыёмамі, народ адлюстроўвае цяжкую смерць незаменнага “таварыша” казака: “*Да ляцела куля цераз ваблалок // Да папала куля каню ў бачок. // Да ляцела куля цераз горку. // Да папала куля каню ў галоўку. // Да ляцела куля цераз сяліз // Да папала куля каню ў сярцэ*” [8, с. 19]. Шкадуючы каня, воін вымаўляе: “*А мяне ж ні годная да не заняла*” [8, с. 19].

Смерць ці рана каня выклікала хвалю перажыванняў у казака. У Дабравольскі змясціў у сваім зборніку замову ад хвароб вернага таварыша: “*Штобь конь быў здароў // Устану пу вутру, пу ранниму // Па вечару на позниму, // Выйду на сильный вѣтерь, // На лехніх воздухъ, // Возьму я асиныву вѣтку, // Пайду я къ добрыму хазяину, // На честёнъ пирь. – // Изъ-падъ лъевый наги, // Изъ-падъ правыга копыта, // Аблажу и абвяжу // И кругом абнясу, // Штоба быц па старыму, // Па прежнему, // Чицей и луччій, // Штобы не была болій недуга // Куды бь ни паѣхали*” [7, с. 207-208]. Казаки заўсёды клапаціліся аб сваёй стайні: “*Ой, ты, кучарь малады, // Пайдьзі ў стайню, пасматры, // Да эй! // Пайдьзі ў стайню, пасматры, // Ци ўсіе коні вясялы, // Да эй!*” [11, с. 143]. Сустрэкаюцца сюжэты, калі конь не задаволены казаком і скардзіцца яму: “*Ой, толькі мне цяжка тваё праязджанне, // Тваё праязджанне – ў дзевак заляцанне. // А сам жа ты ляжыш на беленькай ложы, // А мяне паставіш на лютым марозе. // А маё капыце к лёду прымярзае, // А сіваю грыўку сяжском засыпае*” [15, с. 145]. Тут прасочваецца крытычная адзнака дзеянняў казака. Спіўшыся, казак у выніку псіхалагічных праяў і дэградацыі мог прадаць каня: “– *Прадам цябе, кося, // За дробныя дзеньгі, // За талер бяленькі, // За мёд, за гарэлку, // За красную дзеўку, // За талер бяленькі*” [1, с. 45]. Трэба падкрэсліць, што конь з’яўляўся матэрыяльнай каштоўнасцю таго часу: “*Продай, мати, коня, // Коня вороного; // Ой, ожини, мати, сина, // Сина молодого*” [5, с. 18]. Вайна выклікала рабаванне і гвалт, і казак карыстаўся ёю дзеля захопу здабычы: “*Чарнаморац з вайны едзе, // Ды сямёра каней вядзе, // Эх! А восьменькі вараненькі, // Ды як воран ён чарненькі*” [16, с. 71].

Аналіз дынамікі развіцця казацкай песні дазволіў прасачыць і падкрэсліць свядомае акцэнтаванне ўвагі на ваеннай спецыфіцы. Спосаб рэалізацыі тых ці іншых функцый вобразаў-сімвалаў у казацкай творчасці мае патрыярхальны, глыбока антыасабісты характар жыцця, перавагі ваеннага побыту казацкага грамадства. Конь з’яўляецца ўвасабленнем хтанічных сіл і смерці ў казацкай песеннай творчасці. Вобраз каня, як абавязковы арыбут ваёра, падкрэслівае духоўную і зямную сілу казакоў, адлюстроўвае іх прыхільнасць да волі, вернага сяброўства, адданасці і гатоўнасці да самаахвяравання. Песенны фальклор казакоў выступаў адным з асноўных злучаючых кампанентаў этнасу і быў важным сродкам перадачы і захавання традыцыйнай духоўнай культуры.

Список использованных источников:

1. Барыс, С. Беларускія гістарычныя песні / С. Барыс, В. Чаропка // Беларус. гіст. часоп. – 2004. – № 2–3.
2. Беларускі фальклор у сучасных запісах : Традыцыйныя жанры. Брэсцкая вобласць / склад.: В.А. Захаравы; пад рэд. Р.Р. Шырма. – Мінск : Выд-ва БДУ, 1973.
3. Беларускі эпас / Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; пад рэд. П.Ф. Глебкі, І.В. Гутарава. – Мінск : Выд-ва АН БССР, 1959.
4. Библия. Книги священного писания Ветхого и Нового завета канонические. – М. : Рос. Библейское общество, 1994. – 1215 с.
5. Бычко-Машко, И.Е. Сборник народных песен, записанных в посёлке Калюга-Комарно, Рогозьянской волости, Кобринского уезда, Гродненской губернии / И.Е. Бычко-Машко. – СПб : Типография императорской Академии наук, 1911.
6. Даль, В.И. Пословицы русского народа / В.И. Даль // Сб. пословиц, поговорок, речений, чистоговорок, прибауток, загадок, поверий и проч. : в 3 т. – СПб.: ТОО “Диамант”, 1996. – Т. 3. – 480 с.
7. Добровольский, В.Н. Смоленский этнографический сборник : в 4 ч. / сост. В.Н. Добровольский. – СПб, 1891. – Ч. I.
8. З вечага. Зборнік фальклорна-этнографічных матэрыялаў Случчыны. Збіральнік Р. В. Родчанка / Рэспубліканскі навукова-метадычны цэнтр народнай творчасці і культурна-асветнай работы. – Мінск : 1984. – 54 с.
9. Козацькі пісні. – К. : Музична Україна, 1969. – 285 с.
10. Лірычныя песні / уклад. і рэд. Н.С. Гілевіча. – Мінск : Выд-ва БДУ. – 1976. – 464 с.
11. Малевич, С. Белорусские народные песни : Минская губ., Слуцкий уезд / С. Малевич. – СПб. : Тип. Имп. Акад. Наук, 1907.
12. Марченко, Т. М. Козаки – Мамаї / Т.М. Марченко. – Київ – Опішне : 1991. – 80 с. 13. Морозов, А.В. Специфика отражения социального протеста в дореволюционном народном песенном творчестве Белоруссии : дис. ... канд. филол. наук: 10.01.09 / А.В. Морозов; АН БССР. – Минск, 1992. – 165 с.
14. Прыказкі і прымаўкі : у 2 кн. / рэд. А. С. Фядосік / АН БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору ім. К.Крапівы. – Мінск : Навука і тэхніка, 1976. – Кн. I. – 560 с.
15. Сацыяльна-бытавыя песні / Акад. Навук БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. – Мінск : Навука і тэхніка, 1987.
16. Тэрраўскі, Ул. Беларускі лірнік: Спеўнік на чатыры галасы / Ул.Тэрраўскі. – БССР – Берлін: Выд-не навуц.-літ. аддз. нар. камісарыяту асветы БССР, 1922.
17. Federowski, M. Lud białoruski: materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877—1905 / Michał Federowski; Zakład Słowianoznawstwa Polskiej Akademii Nauk; T. 5: Pieśni , 1958. – 917 s.